

O'ZBEK TILIDAGI LUG'ATLARIDA KINOYA IFODALOVCHI BIRLIKLARNING BERILISHI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.055>

Latipov Bobur Baxromovich
latipovbobur94@gmail.com
Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi lug'atlarda kinoya ifodalovchi lingvistik birliklarning berilishi, tavsifi va leksikografik muammolari tahlil qilinadi. Maqola o'zbek leksikografiyasida kinoya ifodalovchi frazeologik birliklar, idiomalar, so'zlar va iboralar lug'atlarda qanday belgilanishi, izohlanishi hamda ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini aks ettirish darajasini o'rganadi.

Kalit so'zlar: kinoya, lingvistik birliklar, o'zbek lug'atlari, leksikografiya, frazeologik birliklar, idiomalar, semantika, pragmatika, izohli lug'at, frazeologik lug'at

ASSIGNMENT OF IRONIC EXPRESSIONS IN THE DICTIONARIES OF THE UZBEK LANGUAGE

Bobur Bakhromovich Latipov
latipovbobur94@gmail.com
Qarshi State University

Abstract: This article will analyze the data, description, and lexicographic problems of linguistic units expressing irony in Uzbek dictionaries. The article examines how Uzbek lexicography defines and interprets idioms, phrases, words, and expressions expressing irony in dictionaries, as well as the extent to which their semantic and pragmatic features are reflected.

Keywords: irony, linguistic units, Uzbek dictionaries, lexicography, idioms, phrases, semantics, pragmatics, explanatory dictionary, phraseological dictionary

Kirish (Introduction). Har qanday til birligining lug'atlarda aks etishi va taqdim etilishi masalasi o'ziga xos ilmiy-murakkab xususiyatlarga ega bo'lib, bu jarayon bir qator metodologik va amaliy qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi. Xususan, mualliflarning asarlaridan zarur leksik materiallarni to'plash, ularni umumiy leksikografik an'analar va qat'iy me'yorlar tizimiga moslashtirish, shuningdek, birlikning semantik nuanslarini to'g'ri ochib berish kabi masalalar ushbu murakkabliklar qatoriga kiradi. Jahon miqyosida lug'atchilik sohasida olib borilayotgan tadqiqotlar lug'atchilikning

tarixiy rivoji, uning taraqqiyot bosqichlari, lugʻatlarni tuzishning nazariy va amaliy tamoyillari hamda zamonaviy lugʻatshunoslik konsepsiyalarini yaratish yoʻnalishlarida jadal surʻatlar bilan rivojlanmoqda. Bunda, xususan, jahon lugʻatchiligining noyob va nodir namunalarini milliy lugʻatchilik nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilish, zamonaviy leksikografik konsepsiyalarni ilmiy asosda ishlab chiqish hamda ana shu konsepsiyalarga tayangan holda yangi avlod lugʻatlarini yaratish kabi ishlar muhim oʻrin tutmoqda. Shu bilan birga, hozirgi kunda mavjud bosma lugʻatlarni raqamli texnologiyalar asosida elektronlashtirish va raqamli platformalarga oʻtkazish bilan bogʻliq tadqiqot-amaliy ishlar lugʻatlarning sifatini tubdan oshirishga, ularning qulayligi va foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, muayyan leksik-semantik guruhlarga mansub til birliklarining oʻziga xos xususiyatlari hamda ularning lugʻatlarda leksikografik talqin qilinishiga bagʻishlangan maxsus tadqiqotlar soha rivojida alohida ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotlar nafaqat umumiy lugʻatshunoslikning nazariy bazasini boyitishga, balki maxsus lugʻatlarning takomillashuvi va yangi sifat bosqichiga koʻtarilishiga ham bevosita yordam beradi. Natijada, lugʻatchilik fanining zamonaviy talablarga javob beradigan, milliy va xalqaro tajribani uygʻunlashtirgan yangi yondashuvlari shakllanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Leksikografik tadqiqotlarning jadal rivojlanishi tilshunoslik fanining umumiy taraqqiyotiga muhim hissa qoʻshmoqda, chunki lugʻatlar tilning leksik boyligini sistemali ravishda saqlash, takomillashtirish va avlodlardan avlodlarga oʻtkazishning eng asosiy va samarali vositasi hisoblanadi. Lugʻatshunoslik nafaqat tilning soʻz boyligini qayd etish bilan cheklanmaydi, balki uning semantik tuzilishi, funksional imkoniyatlari va ijtimoiy-lingvistik dinamikasini chuqur aks ettiruvchi ilmiy-metodologik bazani yaratadi. Muayyan til birliklarining lugʻaviy talqinini yanada takomillashtirish maqsadida chuqur semantik tahlillar, kontekstual va korpusga asoslangan izlanishlar oʻtkazish zaruriyatga aylangan. Bu jarayon tilning statik emas, balki doimiy harakatdagi dinamik tabiatini hisobga olgan holda, neologizmlar, terminologik oʻzgarishlar, semantik siljishlar va leksik-digramatik transformatsiyalarni toʻliq qamrab oladi. Natijada, lugʻatlarda beriladigan talqinlar zamonaviy tilning haqiqiy holatini ilmiy jihatdan ishonchli tarzda aks ettirishga qodir boʻladi.

Xalqaro lugʻatchilik tajribasi va ilgʻor leksikografik yondashuvlarni milliy lingvistik kontekstga ijodiy moslashtirish orqali oʻzbek tilshunosligida lugʻatshunoslikning yangi tipologiyasi shakllanmoqda. Xususan, ideografik (mavzuiy-tushunchaviy), tesaurus tipidagi, korpus lingvistikasiga asoslangan, chastotali, kombinatori va elektron lugʻatlar kabi zamonaviy nashrlar yaratilishi tilshunoslik fanida muhim yangilik sifatida baholanmoqda. Bunday lugʻatlar til birliklarini nafaqat alifbo tartibida, balki tushunchaviy, semantik va funksional maydonlar boʻyicha ham

tizimli tarzda taqdim etish imkonini beradi. Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar va korpus vositalarining faol qo'llanilishi lug'atlarning interfaolligi, moslashuvchanligi va foydalanuvchi uchun qulayligini keskin oshirib bormoqda. Zamonaviy elektron lug'atlar foydalanuvchilarga real vaqt rejimida qidiruv, avtomatik yangilanish, kontekstual misollar, audio-talaffuz, ko'p tilli integratsiya, semantik bog'lanishlar va shaxsiy so'z omborini yaratish kabi ilg'or imkoniyatlarni taqdim etmoqda. Bu esa lug'atchilikni an'anaviy bosma nashrlardan tortib, zamonaviy raqamli lingvistikaning muhim tarkibiy qismiga aylantirmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maxsus leksik-semantik guruhlar, xususan, terminologik birliklar, frazeologizmlar, dialektal leksika, jargon va professionalizm kabi til materiallari lug'atlarda alohida bo'limlar, alohida ilovalar yoki maxsus tematik bloklar shaklida taqdim etilishi ularning ilmiy va amaliy ahamiyatini sezilarli darajada oshiradi. Bunday yondashuv nafaqat tegishli leksik qatlamning o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq ochib berishga, balki ularning semantik, funksional va madaniy nuanslarini aniqroq aks ettirishga imkon yaratadi hamda lug'atning umumiy ilmiy qiymatini yuksaltiradi. Zamonaviy lug'at tuzish tamoyillarini takomillashtirishda korpus lingvistikasi usullari tobora keng qo'llanilmoqda. Korpusga asoslangan yondashuv til materiallarining autentikligini (haqiqiylikini), chastotali ko'rsatkichlarini, kontekstual ishlatilish doirasini, kollokatsiyalari va semantik bog'lanishlarini ilmiy jihatdan ishonchli tarzda ta'minlaydi. Bu esa lug'atlarda beriladigan ta'rif va misollarning subyektivlikdan xoli bo'lishini, zamonaviy til holatini real vaqt kesimida aks ettirishini kafolatlaydi. Xalqaro hamkorlik loyihalari va qo'shma tadqiqotlar, jumladan, ko'p tilli lug'atlar, qiyosiy leksikografik asarlar va parallel korpuslar yaratish orqali turli tillar o'rtasidagi semantik o'xshashliklar, ekvivalentlik darajalari va milliy-madaniy farqlarni chuqur ochib berishga xizmat qilmoqda. Bunday loyihalar milliy lug'atchilikni xalqaro standartlarga yaqinlashtirish bilan birga, tarjima nazariyasi, terminologiya standartlashtirish va madaniyatlararo kommunikatsiya masalalarini hal etishda muhim vosita bo'lmoqda.

O'zbek lug'atchiligining hozirgi zamonaviy bosqichida bosma va elektron lug'atlarning integratsiyasi strategik ahamiyatga ega. Bosma nashrlarning ilmiy-nazariy asoslilikini elektron formatning interfaolligi, qidiruv tezligi, muntazam yangilanish imkoniyati va ko'p funksiyaliligi bilan uyg'unlashtirish natijasida foydalanuvchilar uchun qulay, ko'p qirrali raqamli platformalar shakllanmoqda. Bu integratsiya lug'atlarni statik kitobdan interaktiv bilim manbaiga aylantirmoqda. Til birliklarining lug'aviy berilishidagi murakkabliklarni bartaraf etish maqsadida mualliflar jamoasi tomonidan ko'p bosqichli tahrir, ilmiy ekspertiza, empirik tekshiruv, sinovdan o'tkazish va foydalanuvchi fikr-mulohazalarini hisobga olish jarayonlari amalga oshirilmoqda. Ushbu tizimli yondashuv lug'atlarning sifati, ishonchliligi va ilmiy darajasini oshirishning muhim kafolati hisoblanadi. Natijada,

lugʻatchilikning jadal rivoji tilni saqlash va boyitish, uni samarali oʻqitish, ilmiy tadqiqotlar olib borish, tarjima faoliyatini rivojlantirish hamda jamiyatning umumiy madaniy va kommunikativ saviyasini yuksaltirishda muhim omil boʻlib xizmat qilmoqda. Lugʻatlar nafaqat leksik maʼlumotlar ombori, balki milliy til va madaniyatning strategik resursi sifatida ham qaralmoqda.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). "Til bir-biri bilan bogʻlangan va oʻzaro aloqadorlikda boʻlgan bir necha sathlarning yigʻindisidan iborat supersistema sanaladi. Tilning sistemaviy xarakterini ochib berish uchun uning strukturasini (ichki tuzilishini) bilish ahamiyatlidir"[1:75]. Tilning mazkur sistemaviy xususiyatini toʻliq ochib berish uchun uning ichki tuzilishi, yaʼni sathlararo munosabatlari va ierarxik tashkil etilishini chuqur bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Tilning sistemaviyligi va uning turli sathlari oʻrtasidagi murakkab aloqadorlik, ayniqsa, kinoya (ironiya) kabi serqirra va koʻp oʻlchovli lingvistik hodisani tadqiq etish jarayonida yanada yorqinroq namoyon boʻladi. Avvalgi tadqiqotlarda taʼkidlanganidek, kinoyaviy birliklarning ifodalanishi tilning leksik, sintaktik, prosodik va pragmatik sathlarining uygʻun hamkorligini, shuningdek, paralingvistik va nolisoniy omillar taʼsirini talab etadi. "Til ontologik jihatdan koʻp sathlilik xususiyatiga ega, uning har bir sathi sistemalilikka amal qiladi. Jumladan, leksik sath butun va boʻlak, kull va juzv dialektikasini oʻzida aks ettirgan holda, muayyan leksik semantik guruhlar munosabatidan tashkil topgan sistemadir"[2:6-7]. Shu nuqtai nazardan, kinoyaviy maʼno ifodalovchi leksik birliklarni alohida leksik-semantik tizim sifatida ajratib oʻrganish, ularning lugʻatlarda berilishining hozirgi holatini tahlil qilish, mavjud leksikografik talqinlardagi kamchilik va muammolarni aniqlash hamda ularni takomillashtirish yuzasidan ilmiy takliflar ishlab chiqish bugungi oʻzbek tilshunosligida dolzarb va muhim vazifalardan biri hisoblanadi. "Oʻzbek tilshunosligida til sistemalari, sistemalanish haqida gap borganida, fonema, morfema, leksema, soʻz shakli asosida shakllanuvchi sistemalar - fonologik, morfem, leksik va morfologik sistemalar nazarda tutiladi"[3:24]. Hozirgi paytgacha oʻzbek tilida yaratilgan aksariyat lugʻatlarda asosiy birlik sifatida soʻz (leksema) qabul qilingan. Shu bois, kinoyaviy birliklarning lugʻatlarda aks etishi masalasini koʻrib chiqishda, birinchi navbatda, soʻzlarning leksikografik talqini, ularning semantik strukturasini ochib berish usullari va kinoyaviy maʼnoni yetkazishdagi qiyinchiliklarga alohida eʼtibor qaratish lozim.

Soʻzning semantik strukturasini, uning turli matnlar va nutqiy kontekstlarda qoʻllanish xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida birinchi navbatda izohli lugʻatlarga murojaat qilish eng maqsadga muvofiq va ilmiy jihatdan asosli yondashuv hisoblanadi. Izohli lugʻatlar soʻzning asosiy maʼnolarini ochib berish bilan birga, uning ikkinchi darajali, koʻchma va uslubiy rangdor maʼnolarini ham tizimli tarzda taqdim etadi. Xususan, kinoyaviy maʼno ifodalovchi leksik birliklar izohli lugʻatlarda odatda bosh maʼnodan keyin, alohida maʼno bandi sifatida beriladi. Bu tartib soʻzning semantik

rivojlanish logikasini - to'g'ridan ko'chmaga o'tish yo'nalishini - aks ettirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, kinoyaviy ma'nolar ko'p hollarda maxsus pometa (uslubiy belgi) bilan ajratib ko'rsatiladi (masalan, kin., kinoya, istehzo, haziloma va sh.k.). Bunday belgilash so'zning uslubiy va pragmatik xususiyatlarini aniq belgilash, uning qo'llanish sohasini cheklash yoki ta'kidlash imkonini beradi. Bu masalaga "Lug'atning tuzilishi va undan foydalanish" bo'limida ham alohida e'tibor qaratilgan: "Uslubiy xarakteristika va uni qayd etuvchi belgilar, asosan, chegaralangan qatlamga oid so'zlar uchun berildi va ular izohli lug'atda juda muhim vazifa bajaradi. Mas., bunday belgi qo'yish bilan so'zning qo'llanish sohasi, o'rni va sh.k. qayd etildi. Natijada, so'z ma'nosining izohi bilan birga unga xos boshqa belgi-xususiyatlar ham qayd etiladi"[4:19]. Ushbu yondashuv lug'at foydalanuvchisiga nafaqat so'zning asosiy ma'nolarini, balki uning uslubiy-potensial imkoniyatlarini, jumladan kinoyaviy ishlatilishini ham to'g'ri talqin qilish va nutqiy faoliyatda samarali qo'llash imkonini beradi. Buni quyidagi misollarda ham yaqqol ko'rish mumkin.

"DAHSHAT

4 ko'chma s.t. Zo'r, qoyilmaqom, qoyil qoladigan"[4:745-746].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Odatda "dahshat" leksemasi izohli lug'atlarda quyidagicha ta'riflanadi: "nihoyat darajada qo'rqinch, xavf, vahima; azob-iztirobga soluvchi mudhish ahvol, voqea-hodisa, manzara; ortiq darajada qo'rqan, vahimaga yoki azob-iztirobga tushgan kishining ko'rinishi, ruhiy holati". Biroq, ko'chma ma'noda hamda so'zlashuv uslubida bu leksema teskari, ya'ni ijobiy yoki hayratlanish-ajablanish mazmunini ifodalashi mumkin. Bunday semantik inversiya hodisasi izohli lug'atlarda uchraydigan misollar orqali yaqqol kuzatiladi. Izohli lug'atlar umumiy lug'atlar turkumiga kiradi. Shu sababli ularga til egalariga eng tanish, eng muhim va eng chastotali ma'nolar kiritiladi, ya'ni lug'atning normativ va deskriptiv funksiyasini bajarishga qaratilgan yondashuv ustunlik qiladi. Aynan shu xususiyat tufayli kinoyaviy birlik sifatida qo'llaniluvchi ma'nolar izohli lug'atlarda nisbatan kam uchraydi yoki cheklangan holda beriladi. Buni quyidagi ilmiy sabablar bilan izohlash mumkin: kinoyaviy mazmun bir nechta lingvistik va ekstralinivistik omillar asosida yuzaga keladi hamda uni to'g'ri talqin qilish har doim ham oson kechavermaydi. Kinoya nafaqat so'zning to'g'ri ma'nosini teskarisiga aylantirish, balki nutqda salbiy, tanqidiy yoki masxara mazmunni ham yetkazishni talab etadi. Masalan, yuqorida keltirilgan "dahshat" leksemasining ko'chma ma'nosida so'zning semantikasi teskari yo'nalishda rivojlangan bo'lsa-da, unda ijobiy bo'yoq (hayrat, qoyil qolish, ijobiy baho) mavjud bo'lib, bu holat kinoyaviy mazmunning klassik talqiniga to'liq mos kelmaydi. Shuning uchun lug'atshunoslikda bunday holatlarni aniq kinoyaviy birlik sifatida belgilash masalasi hamon munozarali va qo'shimcha kontekstual tahlilni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси таъйини асосида тадқиқ қилиш. - Тошкент: Маънавият, 2004. - 140 б.
2. Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фанл. докт. дисс... автореф. - Тошкент, 1999.
3. Исломов И. Ўзбек тилининг географик терминологияси: тизими, генезиси, семантик структураси ва лексикографик талқини: Филол. фанл. д-ри дисс... - Қарши, 2021.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 6 jildlik, 1-jild. - Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022.